

Patrimoni,
didàctica,
recreació

El refugi antiaeri de Torre Balldovina (Santa Coloma de Gramenet). Un cas de museografia social

Rafael Sospedra-Roca

Institut d'Arqueologia. Universitat de Barcelona
Correspondència: rsospedra@ub.edu

Paula Jardón Giner

Institut de Creativitat i Innovacions Educatives
Universitat de València
Correspondència: paula.jardon@uv.es

Franc Jaume Martín

Departament de Didàctiques Aplicades
Universitat de Barcelona
Correspondència: francjaume@ub.edu

*Text presentat i acceptat a les I Jornades
Internacionals sobre Patrimoni del
Conflicte. Figueres, 2023*

Enviat: 25/09/2023

Acceptat: 20/11/2023

Resum: Els refugis antiaeris constitueixen una part rellevant del patrimoni de la Guerra Civil a Catalunya. Tanmateix, el nombre de refugis visitables és escàs, i els que presenten opcions de museïtzació encara són menys. El refugi de Torre Balldovina, a Santa Coloma de Gramenet, inaugurat el 2023, és un dels pocs que presenta una museïtzació de darrera generació. Es tracta d'un refugi de galeria de dimensions reduïdes en el qual es fa difícil inserir museografia, i fins i tot presenta una circulació complexa per raó de l'estretor dels passadissos. Aquests problemes són extensibles a la major part dels refugis de galeria del país. La importància del model de museografia aplicat a Torre Balldovina rau, precisament, en el fet que proposa una museografia atractiva i que s'insereix en la denominada «museografia social» caracteritzada per una inequívoca voluntat didàctica i per utilitzar elements i tecnologies sostenibles, de cost raonables i vinculades al territori. En el cas de Torre Balldovina la intel·ligent utilització dels elements audiovisuals i escenogràfics defineixen un nou tipus de model amb possibilitats de reaplicació en el patrimoni vinculat a la guerra aèria.

Paraules clau: Guerra Civil espanyola, refugis antiaeris, museografia social.

Abstract: Air raid shelters constitute a relevant part of the heritage of the Civil War in Catalonia. Tanmateix, the name of visitable shelters is scarce, and those that present museum options face are menys. The Torre Balldovina shelter, in Santa Coloma de Gramenet, inaugurated in 2023, is one of the few that presents a museum of the next generation. It is a gallery shelter of small dimensions in which it is difficult to insert museography, and in fact it all presents a complex circulation around the entrance of the passadissos. These problems extend to most of the gallery shelters in the country. The importance of the museography model applied to Torre Balldovina arises, precisely, in the fet that proposes an attractive museography that is inserted in the so-called «social museography» characterized by an unequivocal didactic will and to use sustainable, cost-effective elements and technologies. reasonable andí linier to the territory. In the case of Torre Balldovina, the

intelligent use of audiovisual and scenographic elements defines a new type of model with the possibility of reapplication in the heritage linked to the air war.

Keywords: Spanish Civil War, air raid shelters, social museography.

Els refugis. Una resposta defensiva

En el conflicte del 1936-1939, el bàndol feixista va gaudir d'una gran superioritat quant a medis aeris, situació que s'explica, en bona part, pel suport material i humà de potències com Alemanya i Itàlia que directament assajaven maquinari i tècniques quant a guerra aèria, alhora que ensinistraven pilots, mecànics i dissenyadors. En aquest context el bàndol feixista va utilitzar la seva superioritat aèria per esclafar l'enemic en els camps de batalla, però també va introduir innovacions poc conegudes fins llavors com ara el bombardeig massiu de conjunts industrials i urbans Íñiguez, D.; Gesalí, D. (2012). Catalunya, i de manera singular l'àrea metropolitana de Barcelona, comptaven amb una important concentració productiva, i una gens menyspreable indústria de guerra, que s'havia improvisat d'acord amb la reconversió apressada d'indústries civils. De fet, la indústria catalana i la xarxa humana i tecnològica que la sostenia eren un dels pilars que possibilitava la resistència de la República. En aquest sentit, els comandaments feixistes eren molt conscients que si aconseguien doblegar, o minoritzar la indústria catalana i el seu entorn humà tindrien assegurada la victòria militar. No és d'estranyar doncs que utilitzessin tots els mitjans tècnics al seu abast, inclosa l'emergent aviació de bombardeig, per erosionar el complex industrial català. El control de Mallorca, els va facilitar l'experiència. L'illa es va convertir en un gegantí portaavions des del qual nous i mai vistos avions bombarders de grans dimensions van poder atacar de manera sistemàtica les conurbacions i els objectius estratègics de comunicacions de Catalunya (Emiliani, A. (2008).

Els primers atacs de l'aviació feixista contra Catalunya es van donar a finals del 1936. Durant el 1937, 1938 i 1939 les agressions van ser constants i cada vegada més dures, ja que l'experiència assolida servia per refinar les tècniques d'atac (Albertí, S. i Albertí, E. (2004). L'agressió es va dirigir, suposadament i de manera prioritària, contra objectius estratègics: fàbriques i nuclis de comunicació, però a la pràctica van afectar massivament la població civil. La poca precisió dels bombardeigs de l'època encara es va veure augmentada en tant que les defenses antiaèries obligaven els avions a volar a gran alçada, casuística que feia impossible la punteria. La resultant va ser bombardeigs indiscriminats que, a la pràctica es van escarnir sobre la població civil. Altrament, alguns dels més durs bombardeigs difícilment es poden justificar a partir d'objectius militars, van atacar de manera directa zones urbanes densament poblades i en aquest sentit s'han de descriure com accions terroristes (Villarroya, J. (1981).

Tanmateix, la reacció dels responsables polítics i de la societat civil catalana, conscients de la importància que assoliria la guerra aèria va estar a l'altura dels reptes del moment. Els catalans van desenvolupar les més diverses estratègies per afrontar el terror de la guerra aèria que els amenaçava, i encara més amb la possibilitat que les agressions poguessin venir magnificades per la guerra química. Al llarg del conflicte es van prendre mesures de tota mena per minoritzar l'impacte dels atacs aeris. Naturalment, es van plantejar mesures militars amb la instal·lació de bateries antiaèries com també (quan va ser possible) la utilització d'avions de caça per rebutjar els avions atacants. Es van establir xarxes d'observació per detectar l'arribada de l'aviació enemiga, i es va utilitzar maquinari de localització sofisticat com ara reflectors de llum nocturns i fonendoscòpis gegantins, per captar el soroll de motors llunyans. Tanmateix, la principal iniciativa defensiva potser va ser l'educació de la població. Es van confeccionar manuals de defensa i de com actuar en cas de bombardeig i guerra química. Alhora es va potenciar la defensa passiva i els socors

sanitaris, i es van establir serveis d'urgència als hospitals. Això no obstant, una de les mesures més importants va ser la construcció de refugis antiaeris Armengou, M. i Belis, R. (2008). A partir de 1937 la societat civil catalana, molt cohesionada socialment, polític, cultural va endegar la construcció massiva de refugis antiaeris per protegir-se de l'agressió. Les institucions, els ajuntaments, les fàbriques, els sindicats i els veïns van protagonitzar les més diverses iniciatives de construcció que cada vegada van ser més sistemàtiques i organitzades. En pocs mesos la trama de refugis va ser extraordinària assegurant la cobertura d'un ampli sector de la població.

Gramenet del Besòs, objectiu de guerra

Santa Coloma de Gramenet, coneguda durant la guerra i la revolució amb el nom de Gramenet del Besòs, també va ser protagonista de l'epopeia de la guerra aèria (Gallardo, J.; Márquez, J. (1997). Santa Coloma en aquells moments ja comptava amb una indústria considerable i una població que superava els 15.000 habitants. L'entorn fabril de la ciutat no estava, però, imbricat en les indústries de guerra a excepció d'una fàbrica, la F 11, de la Comissió d'Indústries de Guerra de la Generalitat de Catalunya, que fabricava materials explosius, com també cal tenir present que el municipi estava voltat d'objectius estratègics com ara la central elèctrica de Sant Adrià, la fàbrica química Cros de Badalona, les carreteres i línies ferroviàries que anaven cap a Montcada i la relativa proximitat de la barriada industrial de Sant Andreu de Barcelona amb les seves casernes. Tot plegat Santa Coloma formava part, al capdavant, d'una zona metropolitana industrial que globalment era considerada com un objectiu de guerra. No és d'estranyar doncs que Santa Coloma, rebés atacs directes o col·laterals en el context de la guerra aèria. En la mateixa lògica tampoc és sorprenent la resposta de les autoritats i gent de Santa Coloma que van posar en joc totes les possibilitats al seu abast per tal de minimitzar els efectes dels bombardeigs: organització d'una junta local de defensa passiva; establiment de posts de la creu roja; ubicació de sirenes i la construcció massiva de refugis antiaeris. L'administració va potenciar directament la construcció d'alguns d'aquests refugis antiaeris, però els entorns privats també. Tot plegat la documentació parla d'uns 150 refugis iniciats (Giner Puga, Víctor; Muñoz Díaz, José Luis; Torres Rodríguez, David (2020).

Acabada la guerra els refugis van anar desapareixent, i van quedar colgats per obres, runa, o per la incerta memòria. Ben segur que restes d'algunes d'aquestes instal·lacions dormen encara el somni de l'oblit sota els carrers de la ciutat. Tanmateix, hi ha un refugi que es conserva amb bona integritat, el refugi de Torre Balldovina. Es tracta d'un refugi petit, de tipus galeria mina i que es manté en molt bones condicions. Probablement va ser construït pels militars de l'aviació republicana que van ocupar l'edifici des del 1937. Avui dia la Torre Balldovina allotja el Museu Municipal, un centre que compta amb unes restes tan extraordinàries com són la torre fortificada del segle XI i les restes del molí medieval d'en Ribé del segle XIV, a banda del gran edifici modernista que embolcalla la torre. El refugi antiaeri també forma part d'aquest impressionant conjunt monumental que desplega una impressionant transversalitat cronològica que ens permet navegar en pocs metres des del període comtal fins a la Guerra civil. La iniciativa d'obrir el refugi antiaeri i incorporar-lo al patrimoni visitable de Santa Coloma s'ha d'entendre com una iniciativa positiva en tant que és una peça essencial per conèixer la història contemporània de la població. No va ser però una obertura fàcil. Les característiques del refugi fan que l'accés i la circulació es caracteritzin per la complexitat. Altrament com hem assenyalat el refugi de Torre Balldovina és un testimoni patrimonial d'un país i una gent i uns veïns que van protagonitzar, amb coratge, l'epopeia de la lluita contra el feixisme i en defensa de les llibertats. En aquest sentit, la museització del refugi de Torre Balldovina esdevenia important per forjar una ciutadania de qualitat orgullosa del seu passat, i, al seu torn la museografia havia d'explicar i retre homenatge a una gent que mai va girar la cara.

La museïtzació de refugis antiaeris. Una tendència emergent

En els darrers decennis a Catalunya i Espanya s'han recuperat, amb diferent fortuna, nombrosos refugis antiaeris. Entre les experiències més interessants en destaquen les de Barcelona (Contel i Ruiz, J.M. (2008), Pujadó, J. (1998), la ja veterana, vinculada al MUHBA, del refugi 307 (Villarroya, J.; Pujadó, J.; Powles, V. (2002).; les visites al refugi de la plaça del Diamant o les que s'efectuen, ocasionalment, al refugi del Palau de les Hores. La museografia d'aquests espais és, però gairebé inexistent atès que les visites es plantegen bàsicament a partir de manera guiada. En el mateix sentit de visites guiades cal destacar l'obertura de refugis antiaeris a Granollers i Tortosa. En els darrers anys cal destacar la intervenció al refugi antiaeri de Sant Adrià del Besòs com també la discreta intervenció en el refugi de l'Estació de la Garriga, amb un perfil museogràfic prou desenvolupat, o les efectuades en els refugis de Flix. Quant a l'aplicació de noves tecnologies destacar el cas del refugi de Sant Just Desvern. També s'han fet intervencions al País Valencià, amb recuperacions i museografies tan espectaculars com les del refugi antiaeri de la Plaça Tetuan de Castelló, o els refugis de les places de Sèneca i Balmis d'Alacant, el del Parc Cervantes d'Alcoi o el de Serrans de València.

Entre les experiències espanyoles més rellevants, amb gran desplegament museogràfic, destaquen les del refugi antiaeri de Cartagena; el refugi antiaeri de Santander; el de l'Altozano d'Albacete o els refugis antiaeris d'Almeria (Besolí, A. i Peinado, J. (e.p.) (2006).

El cas d'aquests refugis museïtzats no és, però, reaplicable al cas del refugi de Torre Balldovina. Els refugis esmentats són de grans dimensions, i sovint disposen de sales, la qual cosa permetia un desplegament museogràfic rellevant que es va executar amb més o menys fortuna. El cas de Torre Balldovina era diferent, ja que es tracta d'un refugi galeria, amb passos molt estrets i amb unes possibilitats d'aforament molt limitades. Per tant, requeria una micromuseografia, adaptada a l'objecte de museïtzació, que havia de ser del tot diferent de les experiències desenvolupades fins al moment en els grans refugis. En aquest sentit, la museografia desenvolupada a Torre Balldovina implicava un repte, atès que no es podia recolzar de manera directa en experiències anteriors, i en tant que havia de subministrar continguts, transferir coneixement i provocar empatia i emocions a partir d'uns espais difícils en tant que reduïts.

En qualsevol cas cal destacar que la proposta a desenvolupar a Torre Balldovina s'inseria en una dinàmica a l'alça de recuperació i d'interès entorn de la guerra aèria a Catalunya (Pujadó, J. (2006). Fins al 2022 a Catalunya, s'havien recuperat i considerat des d'un punt de vista patrimonial nombrosos refugis antiaeris, tot i que no sistemàticament oberts. Altrament la immensa majoria sense proposta museogràfica.

Refugis antiaeris de Bellver de Cerdanya

Aeròdrom republicà d'Alfés

Camp d'aviació republicà de l'Aranyó

Bombardejos a Cervera

Itinerari dels bombardejos a les Borges Blanques

Clot de les bombes de Tartareu

Liceu Escolar de Lleida

Refugi antiaeri de l'església de Santa Maria d'Agramunt

Centre d'Interpretació Camp d'Aviació de Celrà

Refugi antiaeri de Girona

Refugi antiaeri de Roses
Refugi de l'escola Ruiz-Giménez a Palamós
Refugi antiaeri de la Patacada, Reus
Refugi antiaeri de la plaça del Blat, Valls
Refugi antiaeri de Cambrils
Refugis antiaeris de Tarragona
Centre d'Interpretació del camp d'aviació de la Sénia
Refugi antiaeri de Flix
Refugi de la plaça de la Font Gran a Benissanet
Ruta del Vesper de la Gloriosa
CIARGA
Ruta dels aeròdroms d'Osona
Camp d'aviació de Rosanes
Refugi antiaeri de l'estació de la Garriga
Bateria antiaèria del Turó de la Rovira
Arsenal i polvorí de l'aeròdrom de Sabadell
Granollers: el bombardeig del 31 de maig de 1938
Refugi antiaeri del Parc, Calella
Refugi antiaeri de Sant Just Desvern
Refugi antiaeri de la placeta Macià, Sant Adrià de Besòs.

Tot plegat indica que la museïtzació del refugi de Torre Balldovina s'insereix en un corrent d'interès creixent respecte als fets de la Guerra Civil Espanyola, i sobre la guerra aèria que es va desenvolupar durant el conflicte (Pujadó, J. (2008). Aquesta oportunitat implica, d'altra banda, un repte que és precisament generar una museografia atractiva i funcional que pugui competir, i esdevenir model, en el magma d'iniciatives que pugnen en aquest sector de la museografia històrica. L'obertura de Torre Balldovina s'ha d'adreçar prioritàriament a la ciutadania de Santa Coloma, però la museografia també ha d'aspirar a tenir un nivell d'originalitat que sigui capaç d'atreure visitants de les més diverses procedències, i per aconseguir això cal desenvolupar una proposta i un model que sigui singular, eficient, atractiu, interessant i emotiu.

El refugi de Torre Balldovina

El refugi de Torre Balldovina situat en el subsol de la finca de Can Segarra compta amb dos accessos, un dins del mateix edifici, a tocar de la part baixa de la torre medieval, i un segon que aboca directament als jardins de l'exterior. L'entrada exterior va ser arranjada el 2019-2020 amb la incorporació d'una petita cambra amb parets de formigó, i la interior, amb l'escala d'accés rebuida es va recuperar durant el 2021-2022 en el context d'implementació del projecte museogràfic.

En començar el conflicte 1936-1939 la finca va ser ocupada i s'hi va instal·lar el Comitè de Defensa Confederal de la CNT, i esdevingué a banda lloc d'organització dels voluntaris de les milícies antifeixistes. També esdevingué seu de la Comissió de Proveïments. Finalment, el novembre de 1937, s'hi va instal·lar el Servicio Fotográfico de la

Subsecretaría de Aviación del Ministerio de Defensa Nacional (Carreras, M.; Ruiz, H. (1986). No hi ha evidències ni documentació clara d'en quin moment es va construir el refugi de Torre Balldovina; tanmateix, tot fa pensar que va ser una iniciativa dels militars instal·lats a l'immoble.

El refugi respon a la tipologia habitual de galeria de mina que en aquest cas va integrar i aprofitar una cisterna de 8,64 metres quadrats. El conjunt es defineix per un llarg passadís amb sis canvis de direcció a partir de sis trams de galeria i una sala de planta rectangular, l'antiga cisterna, situada a la meitat del recorregut. La galeria és d'obra vista, revestida amb maó massís disposat de cantell a trencajunts lligat amb ciment i amb el mateix tipus de maó al sostre formant una volta de canó. Amb poques variacions la galeria presenta una alçada de 2 metres i una amplada aproximada de 0,80-0,90 metres. Compta, com hem assenyalat amb dos accessos. L'estructura té pendent, amb una cota de 19,34 sobre nivell del mar a una de 16,38 msnm. Això suposa un desnivell de 2,96 metres des del seu punt més alt, situat a l'accés de l'interior de l'edifici, fins al més baix al cinquè tram de la galeria. Pel que fa al soterrament aquest és d'entre 3 i 4 metre respecte a l'exterior. La distància lineal entre els dos accessos és de 22 metres, tot i que el recorregut total és de 52 metres. El refugi no compta amb elements que permetin aventurar l'existència de bancs d'obra o de fusta adossats a les parets, ni tampoc armaris encastats. Hi ha evidències d'algunes fornícules per espelmes o llums d'oli i alguns aïllants que denoten l'existència d'instal·lació elèctrica.

A la recerca d'una museografia singular

D'ençà el 2019 el Museu Torre Balldovina va decidir incorporar el refugi antiaeri als seus actius. A tal fi la direcció del museu va iniciar els processos oportuns pel que fa a localització i adequació dels accessos i a la consideració d'opcions museogràfiques. La proposta museogràfica es preveia complicada atès les dificultats que presentava l'espai quant a circulació. El disseny museogràfic va comptar amb la col·laboració del grup de recerca DIDPATRI de la Universitat de Barcelona, que tenia experiències prèvies atès que ja havia museïtzat el refugi antiaeri de l'Estació de la Garriga i el conjunt del CIARGA (Centre d'Interpretació de l'Aviació Republicana i la Guerra Aèria) d'Els Monjos. Al llarg del 2019 i 2020 els investigadors de DIDPATRI van elaborar un projecte museogràfic bàsic i un projecte executiu que permetés afrontar els reptes de l'element patrimonial. L'execució, una vegada acabada l'obra civil pertinent, que va implicar principalment la xarxa elèctrica es va desenvolupar a principis del 2023.

El projecte partia d'uns objectius i referents previs prou clars. S'entenia que el discurs i la intervenció havien de donar a conèixer un període important en la història de Santa Coloma, el de la Guerra Civil espanyola, i potenciar el patrimoni paisatgístic i arqueològic de Santa Coloma vinculat a la Guerra Civil. Altrament, calia incorporar, de manera funcional, el refugi antiaeri de Torre Balldovina al conjunt patrimonial monumental de Torre Balldovina. Alhora desenvolupar una proposta museogràfica adequada a la singularitat dels espais del refugi antiaeri. La proposta havia de servir garanties de seguretat pels visitants, i aproximar-se al màxim als requisits de les normatives respecte a la diversitat funcional, i a banda mantenir la integritat patrimonial del refugi amb una proposta museogràfica no invasiva. Es partia també de la idea que calia dissenyar una museografia de caràcter didàctic que permetés entendre amb facilitat l'objecte d'estudi i coneixement (el refugi de Torre Balldovina durant la Guerra Civil). Es pretenia desenvolupar una museografia sostenible que permetés incorporar els actius del refugi antiaeri al complex museal de Torre Balldovina, però sense que això impliqués costos humans o econòmics desproporcionats. Calia generar un model de micromuseografia adaptada a un espai difícil per les seves dimensions i estretor, i el model s'havia de concebre com a referent per impulsar

la recuperació d'espais amb característiques semblants. En aquesta perspectiva s'entenia que el factor audiovisual i escenogràfic havien de tenir protagonisme i, per tant, calia desenvolupar una museogràfica de nova generació, amb predomini de recursos audiovisuals i multimèdia que possibilités aproximacions emocionals i empàtiques a les problemàtiques del període. En definitiva hi havia la voluntat de generar un equipament cultural modern instructiu i lúdic a partir d'una museogràfica de nova generació, que fos per si mateixa un pol d'atracció.

Aquests objectius més específics s'havien de combinar amb altres més genèrics com ara explicar les característiques de la guerra aèria a Catalunya i en l'entorn metropolità de Barcelona durant la Guerra Civil espanyola; explicar els efectes de la guerra respecte a la població civil incidint en la vida quotidiana de les persones, tant pel que fa a civils com militars, el factor, tecnològic, logístic, ideològic, geogràfic, etc. Òbviament, també hi havia voluntat quant a foment de l'Educació per la Pau a partir d'una presentació objectiva i crítica del fenomen de la guerra des dels més diversos punts de vista, com a forma de violència organitzada, i analitzant les seves causes i conseqüències (Barbeito, C i Caireto, M. (2004).

Tot plegat s'incardinava en un imaginari de museografia social, destinada a instruir a la gent i a fer comprensible un objecte patrimonial. Pel seu caràcter social la proposta havia de ser per defecte, i fonamentalment, de caràcter didàctic. El refugi i la seva circumstància havien de ser comprensibles per tothom. Altrament, com a social, hi havia de funcional, és a dir les visites havien de ser àgils congruents amb el conjunt de l'oferta del Museu Torre Balldovina. I també com a museografia social s'havia de plantejar una opció sostenible amb opcions museogràfiques de cost i manteniment raonables i amb un equipament humà que fos viable.

Figura 1. Entrada del refugi de la Torre Balldovina. Foto: Museu de Santa Coloma de Gramenet, 2023.

Límits de la intervenció i possibilitats de circulació

La intervenció al refugi antiaeri de Torre Balldovina, presentava reptes diversos a causa de la singularitat de l'obra. Els espais d'amplitud reduïda limitaven, de manera dràstica l'aforament, per raons de circulació i seguretat. El passadís que vertebra el refugi té una amplada que oscil·la entre els 80 i 90 cm, i compta amb graons al llarg del recorregut, això fa que sigui impossible el trànsit amb cadira de rodes com també la visita de gent amb dificultats motòriques.

Tot plegat es disposava d'una sala inicial més àmplia, que seria la de recepció i accés, un primer tram de passadís de recorregut d'uns 20 metres d'allargada amb dos colzes de 90 graus; la saleta de la cisterna, i un segon tram d'uns 25 metres d'allargada amb dos

colzes principals, un de 80 graus i un de 120 graus. El passadís acabava, sense cap ampliació, en l'escala d'obra que menava a la sala de la torre, annexa a l'espai de recepció del Museu.

L'estretor i les condicions del lloc recomanaven fer visites guiades amb un màxim de cinc o sis persones. Tanmateix, també calia considerar, en moments i casos especials, la visita independent. Tenint en compte aquestes característiques la circulació es va plantejar, des del primer moment a partir de la porta d'accés del jardí i la sala inicial adjacent. I la sortida per l'escala que menava a l'interior del museu. És a dir, la visita s'iniciaria accedint el grup a la sala d'accés. El projecte presentava a partir d'aquí opcions diverses. Si es vol, la persona del museu pot fer les explicacions que es considerin oportunes, cas contrari es pot donar tot el protagonisme, quant a explicacions i descripcions, a la museografia atès que els audiovisuals i les gràfiques havien de ser suficients per donar una idea clara dels continguts. El guia o intèrpret del patrimoni podia acompanyar al grup formulant les explicacions que considerés o marcant el ritme, però també podia limitar la seva acció a l'acompanyament cedint tot el protagonisme a la museografia.

Pel que fa a la duració de la visita, la proposta museogràfica plantejava vídeos amb un minutatge total que podria acostar-se als 15 minuts, la qual cosa sumada a l'accés i circulació donava un horitzó de visita de 30-40 minuts, període més que suficient per obtenir una sensació de satisfacció.

Guió de continguts

Els continguts a tractar en la proposta museogràfica es van estructurar a partir de quatre grans blocs, i a cadascun dels blocs li corresponia un àmbit museogràfic.

- Santa Coloma en guerra. El refugi antiaeri de Torre Balldovina.
- La guerra a la porta de casa. Els bombardeigs a Santa Coloma de Gramenet.
- Catalunya sota les bombes. El poder de l'aviació.
- Defensa activa i passiva. Els colomencs a Santa Coloma de Gramenet (Gramenet del Besòs).

Àmbit 1. Santa Coloma en guerra

El refugi antiaeri de Torre Balldovina

Es descabdella en l'espai de la sala d'accés al costat dels jardins. Es tracta d'un bloc que funciona com a introductor de la visita. Els continguts se centren entorn de la guerra aèria a Santa Coloma, i presenta el refugi de Torre Balldovina com a model de refugi antiaeri de galeria de mina. Presenta Santa Coloma com un territori afectat per la guerra aèria practicada contra la regió industrial de Barcelona per part de l'aviació feixista Giner Puga, Victor; Muñoz Díaz, José Luis; Torres Rodríguez, David (2020).

Es fa una reflexió sobre la naturalesa dels bombardeigs i quins eren (o no) els possibles objectius. Explica de manera general quants bombardeigs va patir la ciutat i quins llocs van afectar i explicita les conseqüències i víctimes. També tracta la defensa activa i passiva practicada a Santa Coloma: bateries antiaèries i construcció de refugis. Localització i descripció dels principals refugis. Descripció del refugi de Torre Balldovina i connotacions històriques. Documents i fonts que ens permeten conèixer la guerra aèria a Santa Coloma de Gramenet.

Aquesta primera unitat ocupa el conjunt de la sala d'accés, d'uns 30 metres quadrats. Aquí es fa la recepció del grup. Es proporcionen les instruccions de seguretat per la visita i es reparteixen els cascs. Si el guia ho considera oportú fa les explicacions que consideri, però també té l'opció de deixar l'explicació limitada al vídeo.

La museografia està vertebrada per un ambient escenogràfic en relació amb el mobiliari i artefactes que es podrien trobar en un refugi. Una barana marca les zones accessibles i de circulació. Un monitor vertical ens mostra un vídeo en el qual una suposada integrant dels serveis de defensa passiva fa una explicació general del context de la guerra, de la importància i de les conseqüències dels bombardeigs i de la prevenció contra aquest. El personatge apareix a mida com si estigués present i integrat a la sala. Aquesta gravació, d'uns 3 minuts de durada, com altres del recorregut, es va realitzar amb el suport de recreadors de la Universitat de Barcelona. La imatge de la persona, s'acompanya amb d'altres (fragments de documentals i documents). El guia, a partir d'un acurat, però senzill sistema de control a partir de botonadura, té el control del vídeo en tot moment. La locució es fa exclusivament en català, però segons la naturalesa del grup es poden escollir els subtítols en català (per persones amb discapacitat auditiva), en castellà o en anglès. Quan el vídeo no està activat entra en bucle mostrant imatges diverses i el llistat de víctimes dels bombardeigs. Les parets mostren grans panels murals vinculats als continguts (Clavell, M.; Garcia, P. (1994). La gràfica és de caràcter realista i mostra escenes elaborades a partir de *matte painting*. El mural central mostra gent dins d'un refugi antiaeri i està en conjunció amb els elements escenogràfics que s'estenen al davant. El mural de la dreta, mostra les brigades de defensa passiva (personal sanitari, bombers, policies...) atenent els ferits d'un bombardeig i desenrunant sectors afectats per la destrucció. El conjunt, elaborat també amb la tècnica del *matte painting* es va elaborar a partir de fotografies de recreadors voluntaris. El tercer conjunt iconogràfic, situat a l'esquerra de la sala mostra una veïna d'edat i un grup de veïns salvant objectes personals d'entre les runes. El darrer mural, també elaborat amb voluntaris i *matte painting* mostra dos nens contemplat les destrosses d'un bombardeig. Diversos faristols i gràfiques acompanyen aquesta proposta gràfica i ens mostren el plànol del refugi, el plànol dels bombardeigs, el plànol de distribució dels refugis antiaeris coneguts a Santa Coloma.

Figura 2. Àmbit 1 de la museografia del refugi. Foto: Didpatri, 2023.

Figura 3. Fons gràfic de l'àmbit 1. Composició fotogràfica realitzada amb la tècnica del *Mattepainting*. Foto: Didpatri, 2023.

Figura 4. Producció audiovisual ubicada a l'àmbit 1, sobre el fons realitzat amb la tècnica del *mattepainting*. Foto: Didpatri, 2023.

Tanmateix, l'element més rellevant de la sala, el que contribueix a donar un ambient comprensible de què era un refugi és el de l'escenografia, plantejada contra la paret i aprofitant la gràfica com a rerefons. De manera harmònica es mostren els artefactes i elements que es podien trobar en un refugi antiaeri: la taula de la persona de control amb els seus documents, mantes, termos, extintors... A banda també hi ha una vitrina que aplega els elements més delicats: màscares antigàs, rèpliques de documents, llanternes, carmanyoles, braçals de la creu roja, llibrets d'instrucció per civils, auques de la Generalitat (Govern de la Generalitat (1937)). Els diferents elements presents en l'escenografia i la vitrina són majoritàriament objectes d'època o bé rèpliques, però no són objectes

localitzats al refugi. La seva única funció és d'ambientació i informació per la via del paral·lelisme.

Un cop finalitzada la visita d'aquest àmbit s'enfila ja de manera directa la galeria del refugi tot baixant un tram d'escales amb graons costeruts.

Àmbit 2. La guerra a la porta de casa

Els bombardeigs a Santa Coloma de Gramenet

L'àmbit se centra, quant a continguts, en els bombardeigs concrets que va patir Santa Coloma Giner Puga, Víctor; Muñoz Díaz, José Luis; Torres Rodríguez, David (2020). La museografia de l'àmbit es desplega al llarg dels tres trams de passadís-galeria que s'estenen des de la cambra inicial d'accés fins a la saleta de l'hipogeu. L'allargada total dels tres trams és d'uns 20 metres. La il·luminació és tènue a base de bombetes que simulen les d'època, just per poder circular però mantenint la galeria en semipenombra. Es tracta d'un espai molt limitat en tant que la galeria és estreta amb una amplada que frega els 0,90 metres, i una alçada de 2 metres. No hi ha possibilitats de fer una parada amb el grup de sis persones per oferir una explicació de conjunt. La museografia es planteja a partir de les dues petites recambres d'un metre de profunditat que s'obren a l'extrem del primer i el segon tram. En un dels espais es planteja una pantalla de 55 polzades vertical amb un personatge i un petit ambient escenogràfic.

Figura 5. Producció audiovisual i escenografia de l'àmbit 2. Foto: Didpatri, 2023.

La primera escenografia audiovisual està ubicada al final del primer tram i en disposició vertical. Davant la pantalla de 55 polzades hi ha una tauleta amb elements escenogràfics: llapis, formularis, llanterna i espelmes. La tauleta permet amagar o dissimular la no gravació de la part baixa del cos. A la pantalla apareix un personatge, a mida natural. En aquest cas és una dona auxiliar dels serveis d'aviació, que porta granota blava i gorra casernària. El personatge dona les instruccions per entrar en els refugis i sobre quina és

l'actitud a mantenir. Explica que aquest és un dels molts refugis que hi ha a Santa Coloma de Gramenet tot i que aquest està vinculat al *Servei Fotogràfic de la Subsecretaria d'Aviació*. Tot seguit fa una explicació dels bombardeigs que ha patit a Gramenet del Besòs al llarg de la guerra. Mentre fa l'explicació surten a la pantalla imatges fotogràfiques i cinètiques relacionades amb els fets que es relaten. La pantalla en estat de repòs mostra un bucle amb imatges que fan referència a alerta antiaèria. El so del bucle repeteix les consignes de la ràdio de la Generalitat convidant a la gent a què vagi als refugis. Després les sirenes que avisen a la població. La duració del vídeo és de tres minuts.

En la recambra segona del recorregut s'ubica una escenografia amb audiovisual, a partir d'un projector, que mostra treballadors picant una galeria en el que seria una tècnica de construcció soterrània, de galeria de mina, no a cel obert. A terra hi ha elements escenogràfics: una paleta catalana, una gaveta de fusta amb morter, una pala i un pic i maons. La gravació incorpora una màscara que mostra el cindri, i l'efecte és de com si els treballadors estiguessin perllongant la galeria més enllà del lloc. L'explicació se centra en els diferents tipus de refugi i en els sistemes de construcció, i intercala imatges de plànols i fotografies de refugis (Junta Nacional de Defensa Passiva (1958). Des de la recambra s'accedeix a la propera cambra de la cisterna.

Àmbit 3. Catalunya sota les bombes

El poder de l'aviació

L'àmbit 3, quant a continguts, contextualitza l'agressió patida a Santa Coloma amb la que paral·lelament va patir el conjunt del país (Íñiguez, D.; Gesalí, D.; Casals, J.R. (2017). L'àmbit 3 s'organitza en la saleta de la cisterna-hipogeu, es tracta d'una estructura medieval que va ser incorporada a la lògica del refugi. L'espai és suficient per ubicar tres banquets que permeten asseure fins a 12 persones. L'única museografia de la sala és una pantalla/monitor de 65 polzades, exempta de la paret, que mostra un audiovisual de 6 minuts de duració. L'audiovisual contextualitza Santa Coloma en un entorn general tipificat per l'ús generalitzat de l'aviació com a instrument d'agressió contra la rereguarda catalana i principalment contra els complexos industrials i de comunicació. De fet, Santa Coloma, tret de la Fàbrica 11 de la Comissió d'Indústries de Guerra, era un espai amb escàs interès geoestratègic, però al seu entorn hi havia importants nuclis industrials, energètics i de comunicació, la qual cosa va provocar bombardeigs col·laterals.

L'audiovisual explica la força emergent de l'aviació i com el bàndol feixista va atacar Catalunya des de l'aire des de les bases de Mallorca, es mostren els diferents tipus d'acions i les municions emprades contra els objectius. Es dona notícia dels principals bombardeigs i es mostren escenes de la destrucció. També es recull la reacció de la societat catalana plantant cara amb mesures actives i passives de defensa (Domènech, X. i Zenobi L. (2010). L'audiovisual utilitza imatges cinètiques i estàtiques. Les cinètiques a partir del documental «Catalunya Màrtir» i documentals italians de LUCE, i els estàtics a partir de les fotos aèries italianes dels bombardeigs. També s'usen (amb codi de color de baixa intensitat) imatges cinètiques generades a partir de grups de recreació històrica.

Àmbit 4. Defensa activa i pasiva

Els colomencs davant l'agressió

L'àmbit 4, quant a continguts se centra en la resposta concreta de Santa Coloma, o en el seu territori (en el 1936-1939), contra l'agressió de l'aviació feixista. Aquesta resposta va implicar el desplegament de tota mena d'iniciatives per protegir la població i l'organització de sistemes sanitaris i d'evacuació però ajudar a ferits i damnificats. La

museografia es desplega en els tres darrers trams de galeria del refugi, des de la sortida de l'hipogeu al final de la galeria i l'escala d'accés a l'interior de l'edifici. Té unes característiques congruents amb el llenguatge i recursos museogràfics emprats en l'àmbit 2. L'allargada dels tres trams és d'uns 20 m. La il·luminació és tènue a base de bombetes que simulen les d'època, just per poder circular però mantenint la galeria en semi penombra. Com en l'àmbit 2 es tracta d'un espai molt limitat per l'estretor de la galeria. Com en el cas de l'àmbit 2 la museografia es planteja a partir de les dues petites recambres d'un metre de profunditat que s'obren als extrems inicials dels trams segon i el tercer. En aquests espais es plantegen sengles propostes audiovisuals amb escenografia.

Figura 6. Producció audiovisual i escenografia de l'àmbit 4. La defensa activa. Foto: Didpatri, 2023.

La primera escenografia està ubicada a l'inici del segon tram i en disposició vertical. Davant la pantalla de 55 polzades hi ha elements escenogràfics, una tauleta amb un telèfon de companya, uns prismàtics, i una guia d'identificació d'avions, una màquina d'escriure per elaborar informes. A la pantalla apareix un personatge, a mida natural: un sotsoficial encarregat de la vigilància. Explica quin és el sistema de guaita i detecció d'atacs aeris i de com s'avisava a la població perquè estigui preparada. Posa èmfasi en la importància dels refugis antiaeris i en els sistemes de construcció. La pantalla en estat de repòs mostra un bucle amb imatges que fan referència als sistemes d'observació i detecció. El so del bucle és d'ambient i està vinculat a les telefonades amb les descripcions dels avions que es veuen venir, direcció, etc. (Infesta, J. L. (2000). La ràdio La duració del vídeo és de tres minuts.

La segona recambra compta també amb un audiovisual que mostra les imatges de la Biblioteca Nacional d'Espanya relacionades amb el bombardeig de les cases barates del 1938, com també en l'enterrament de les víctimes. A terra hi ha una escenografia singular que evoca els resultats d'un bombardeig: vidres trencats, calçat, joguines desfetes...

Figura 7. Producció audiovisual i escenografia de l'àmbit 4. Llistat de víctimes i escenografia de la destrucció. Foto: Didpatri, 2023.

El refugi antiaeri de Torre Balldovina de Santa Coloma de Gramenet, museïtzat el 2023 esdevé un element patrimonial singular. La proposta museogràfica aconsegueix desenvolupar-se en un espai molt limitat quant a dimensions, ja que es tracta d'un refugi de galeria de mina, amb trams extremadament estrets. Altrament, les solucions que es donen s'incardinen en la museografia social i es caracteritzen per una decidida opció didàctica que té com a objectiu fer comprensibles els refugis antiaeris i facilitar una aproximació empàtica d'acord amb propostes escenogràfiques i audiovisuals. Cal destacar, dins del mateix concepte de museografia social, que les solucions desenvolupades són econòmicament viables i sostenibles quant a maquinari, instal·lacions i control de processos museogràfics dinàmics. S'obté un bon producte a un cost raonable. Es tracta, per tant, d'una proposta pionera que estableix un model interessant per aplicar a un patrimoni emergent que, en no pocs casos, quedava limitat o frenat per manca de propostes museogràfiques viables.

Bibliografia

- ALBERTÍ, S. i ALBERTÍ, E. (2004): *Perill de bombardeig! Barcelona sota les bombes 1936-1939*. Barcelona: Edicions Albertí.
- ARMENGOU, M. i BELIS, R. (2008): *Ramon Perera, l'home dels refugis*. Barcelona: Rosa dels Vents.
- BARBEITO, C i CAIRETO, M. (2004): *Introducció de conceptes, pau, violència, conflicte*. Bellaterra: Escola de Cultura de Pau.
- BESOLÍ, A. i PEINADO, J. (e.p.) (2006): «La excavación, rehabilitación y puesta en valor de los refugios antiaéreos de la Guerra Civil en entornos urbanos: los casos de Valencia y Barcelona», *Actas del V Congreso Internacional AR&PA 'Restaurar la Memoria'*, Valladolid: Fundación del Patrimonio Histórico de Castilla y León
- CARRERAS, M.; RUIZ, H. (1986): *La República i la Guerra Civil a Sta. Coloma de Gramenet*, Santa Coloma de Gramenet: Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet.

- CLAVELL, M.; GARCIA, P. (1994): *Imatges del poble: 1870-1943 (Santa Coloma de Gramenet)*, Santa Coloma de Gramenet: Museu Torre Balldovina i Servei d'imatge i Comunicació de l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet, 1994.
- CONTEL i RUIZ, J.M. (2008): *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: el subsòl com a supervivència*. Barcelona: Taller d'Història de Gràcia.
- DOMÈNECH, X. i ZENOBI L. (2010): *Quan ploïen bombes: els bombardejos i la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Ecos.
- EMILIANI, A. (2008): «Mille aeroplani italiani per la Spagna». *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil Espanyola. 1936-1939*, 3, 65-69.
- GALLARDO, J.; MÁRQUEZ, J. (1997): *Revolución y Guerra En Gramenet del Besòs (1936-1939)*, Santa Coloma de Gramenet: Grupo de Estudios Históricos Gramenet del Besòs.
- GINER PUGA, V.; MUÑOZ DÍAZ, J.; TORRES RODRIGUEZ, D. (2020):
Govern de la Generalitat (1937): *Normes generals i instruccions tècniques*. Barcelona: Conselleria de Treball i Obres Públiques. Junta de Defensa Passiva de Catalunya.
- INFIESTA, J. L. (2000): *Bombardeos del litoral mediterráneo durante la Guerra Civil*. Madrid: Quirón, 2 vol.
- ÍÑIGUEZ, D.; GESALÍ, D.; CASALS, J.R. (2017): *Sota les bombes. Els atacs aeris a Catalunya durant la Guerra Civil*. Barcelona: Angle.
- ÍÑIGUEZ, D.; GESALÍ, D. (2012): *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Rafael Dalmau Editor.
- Junta Nacional de Defensa Pasiva (1958): *Refugios. Normas para la construcción de refugios en edificios*. Madrid: Ed. Ejército
- PUJADÓ, J. (1998): *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*. Barcelona: Abadia de Montserrat. Col. "Biblioteca Serra d'Or", 211.
- PUJADÓ, J. (2006): *Contra l'oblit. Els refugis antiaeris poble a poble*. Barcelona: Abadia de Montserrat. Col. "Biblioteca Serra d'Or".
- PUJADÓ, J. (2008): *El llegat subterrani. Els refugis antiaeris de la guerra civil*. Badalona: Ara Llibres.
- VILLARROYA, J.; PUJADÓ, J.; POWLES, V. (2002). *El refugi 307. La guerra civil i el Poble Sec 1936-1938*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona,
- VILLARROYA, J. (1981). *Els bombardejos a Barcelona durant la guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Abadia de Montserrat.

Autoria: La redacció i les fotografies del present treball han estat conceptualitzades, escrites i realitzades per Rafael Sospedra, Paula Jardón i Franc Jaume. Els autors han llegit i estan d'acord amb la versió del manuscrit.

Conflictes d'interès: Els autors declaren no tenir cap conflicte d'interès.

Copyright: © 2023 de l'autor. Presentat per a una possible publicació d'accés obert sota els termes i les condicions de la llicència Creative Commons Attribution (CC BY) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).